

International Journal of Languages' Education and Teaching
December / 2014

BELAGAT KİTAPLARINDA İSTİHDAM SANATININ TARİF VE TASNİFİ

Muhittin ELİAÇIK

Prof. Dr.

meliacik63@yahoo.com

Kırıkkale University

Department of Turkish Language and Literature

ÖZET

Bir belâgat terimi olarak mana sanatları arasında yer alan istihdâm, belâgat kitaplarında seyrek ve farklı biçimde ele alınan sanatlardandır. Mana sanatlarından tevriye, iham, müşakele, tevcih, mugâlata-i maneviyye, cinâs-ı manevî gibi sanatların arasında adeta kaybolan istihdam, bazen bu sanatlardan birinin yerine de kullanılabilmiştir. Bu sanatta, iki anlamı bulunan bir kelimenin her iki anlamı için aynı ifade içinde ayrı ayrı kelimeler kullanıldığı gibi; kendisiyle bir anlamı, zamiriyle de diğer anlamı kastedilmekte veya kelimenin iki zamirinden her biriyle başka anlamları anlatılmaktadır. Bu sanatta, iki anlamı bulunan bir kelimeye diğer sözcükler bir nevi hizmet ettirilmekte ve farklı anlamlarına uygun gelen kelimeler seçilmektedir. Söz tekrarına dayalı edebî sanatlardan olan bu sanat, belâgat kitaplarının çoğunda yer almamış, alanlarda ise farklı biçimde verilmiştir. Birden çok anlamı bulunan kelimelerle ilgili olan tevriye, tevcih, müşakele gibi sanatlar belâgat kitaplarının çoğunda bir birlik içinde yer alırken istihdam sanatının çok az kitapta yer alması bu sanatın temel bir sanat olarak görülmemesi ile ilgilidir. Kitaplarda bu konuda bir birlik olmayıp ilk belâgat kitaplarından Miftâhu'l-ulûm'da bu sanatın adı geçmezken onu şerheden Kazvinî'nin el-Îzâh'ında geçmektedir. Tanzimat sonrası belâgat kitaplarında ise sadece birkaç kitapta geçmekte, bazılarında da başka bir sanatın diğer bir adı olarak değinilmektedir. Bu makalede bu sanat belâgat kitaplarından araştırılarak mukayeseli biçimde ortaya konulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Belâgat, edebî sanat, istihdâm, tarif, tasnif.

DESCRIPTION AND CLASSIFICATION OF THE ART ISTİHDAM IN RHETORIC BOOKS

ABSTRACT

Istihdam which took its place among the meaning arts as a eloquence term is one of the arts that is discussed rarely and in a different shape in eloquence books. Istihdam which is lost among meaning arts as pun, connotation, müsakhele, tavih, mugâlata-i maneviyye and cinâs-ı manevî could sometimes be used instead of these arts. In the art, beside being used different words in the same phrase for a word with two meanings; there's implied a meaning with itself and the other meaning with its pronoun or there's explained different meanings with each both pronouns. In the art, other words are served to an ambiguous word and words which are convenient to the meanings are selected. This one of the literary art which is based on word repeatings, did not take its place among many rhetoric books, and it is given in a different shape in some rhetoric books. Some arts like tevriye, musakhele and tavih which are about some words that has many meanings, took their place in an unity in rhetoric books but istihdam took its place in a few books because this art is not accepted as a fundamental art. There's no unity about this subject among books and while not placing in one of the first rhetoric book Miftâhu'l-ulûm ,it's placed in detailed explainer Kazvinî's el-Îzâh. In rhetoric books after Tanzimat, its placed in some books and there's mentioned as an another name of another art. In this article, this art is researched from rhetoric books and put forth in a comparative way.

Key Words: Rhetoric, literary art, istihdam, classify, description.

Giriş

Arapça bir kelime olan belâgat “be-le-ga” kökünden gelmekte ve “Kelâmın fesâhatla birlikte muktezâ-yı hâle mutâbık olması” (Ankaravî, 1284:25); “Kelâmın muktezâ-yı hâle mutâbakatı; ya'ni makâma münasip olan şekilde tasvîr ve tertip olunması”(Cevdet, 1323:41; Reşid, 1328:136) şekillerinde tarif edilmektedir. Belâgat ilmi *me'ânî*, *beyân*, *bedî'* olarak üç bölüme ayrılmakta ve edebî sanatlar bunlardan bedî' bölümünde açıklanmaktadır. Belâgat konuları İslâm dünyasında hicrî 2-3. yüzyıllarda zirvede olup daha sonraları birkaç belâgat kitabı ve bunların şerh ve haşiyeleriyle sınırlı kalmış, Osmanlı'da ise genellikle Sekkâkî (ö.1229)'nin Arapça *Miftahu'l-Ulûm* adlı eseri ve bu eserin telhis, şerh ve haşiyelerinden takip edilmiştir. Kazvî (ö. 1339)'nin *Telhîsü'l-Miftâh*'ı ve Teftazanî (ö.1390)'nin *Mutavvel* adlı eserleri ile bunların şerh ve haşiyeleri Osmanlı'da belâgat ilminin en çok takip edildiği kitaplardan olmuştur. Ayrıca, Reşidüddin Vatvat'ın (ö..1177) Farsça *Hadâiku's-sihr fî-dekâiki's-şî'r* adlı eseri de Osmanlı'da rağbet gören belâgat kitaplarından olmuştur. Tanzimat dönemine gelindiğinde ise Batı retoriğine göre eserler yazılıp, Süleyman Paşa'nın *Mebâni'l-inşâ'sı* ile birlikte bu konular Türk edebiyatına girmiş ve belâgat konuları eski ile yeni anlayış ya bir arada veya müstakil biçimde iki yönde devam etmiştir. Ahmed Cevdet Paşa'nın *Belâgat-i Osmaniyye'si* ile Recaiâde'nin *Ta'lîm-i Edebiyat*'ı bu yönde iki örnek olup, *Belâgat-i Osmaniyye'de* edebî sanatlar eski anlayışın devamı niteliğinde; *Ta'lîm-i Edebiyat*'ta ise farklı tasnif ve yeni terimlerle birlikte ve şahsî müdahalelerle birlikte verilir olmuştur (Saraç 2004:131-136).

Belâgat kitaplarında “muhassinât-ı lafziyye ve ma’neviyye” başlığı altında anlatılan edebî sanatların tarif ve tasnifinde bir birlik olmayıp, isti’âre, mecâz-ı mürsel, teşbîh, kinâye, tezdad gibi ana sanatlar yaklaşık aynı tarif ve tasnifle verilirken îhâm, mugâlata-i maneviyye, istihdâm, tekrar, terdîd gibi sanatlarda farklı tarif ve tasnifler görülmekte, hatta bunların bazısına hiç yer verilmemektedir. Bunlardan birisi de *istihdâm*dir.

İstihdâm

Arapça hizmet kökünden gelen ve lügat anlamı istifâl vezninde: “Hizmette kullanmak, hizmet etmesini istemek” olan istihdâm kelimesi bir belâgat terimi olarak mana sanatları (muhassinât-ı maneviyye) arasında yer almaktadır. Bu terim, Hatîb el-Kazvînî’nin *el-Îzâh fi-ulûmi’l-belâga* adlı eserinde: “iki anlamı olan bir kelimenin kendisiyle bir anlamının, zamiriyle de diğer bir anlamının kastedilmesi veya kelimenin iki zamirinden her biriyle bir başka anlamının anlatılması” şeklinde tarif edilmiş ve bu tarif belâgat âlimlerinin çoğu tarafından benimsenmiştir (Durmuş, 2001:335). İstihdâmda bir kelimenin ikiden fazla anlamda ve zamirde gerçekleşmesi de mümkün olup, söz konusu kelimenin anlamlarının hepsi hakikat, hepsi mecaz veya biri mecaz, diğeri hakikat olabilir. *Fe-men şehide minkümü’s-şehre fe’l-yesumhu* (Sizden ayı gören onda oruç tutsun; el-Bakara 2/185) âyetinde *fe’l-yesumhu* kelimesiyle “hilâl”, onun *eş-şehre* ifadesindeki zamiriyle de “ramazan günleri” kastedilmiştir (Durmuş, 2001:335). İstihdan sanatı Mehmed Rifat tarafından *Mecâmi’ül-Edeb*’de ilm-i bedî’in muhassinât-ı ma’neviyye bâbının dokuzuncu faslı olarak anlatılmış ve telvîhât (söz ve manaca başka manaya işâret ederek maksadı parlak göstermeye sebep olan sanatlar) içinde, mugalata-i maneviyye, tevriye, istihdam, tevcîh, ta’rîz, telvîh, remz sanatları ile birlikte verilmiştir. Mehmed Rifat’a göre istihdâm, “iki manayı içeren bir sözün bir manasını kendiyile, diğer manasını ise ona ait zamir ile edâ etmektir (M. Rifat 1308:374, 377). Kaya Bilgegil ise telvihatin kapsamını daha da genişletip bu başlıkta “manevî mugalata, istihdam, tevcih, tevriye, tecahül-i ârif, irhâ-yı inân, mukadder suale cevap, mezheb-i kelâmî” sanatlarını ele almıştır (Coşkun, 2007:257). Muallim Naci’ye göre, Arap edebiyatı kitaplarında açıklanan: “iki manası olan bir sözle ilk önce manalarının birini kastedip, daha sonra o söze dönen zamirle diğer manasını kastetmek veya o söze dönen iki zamirden biriyle bir manasını, diğeriyle de öbür manasını kastetmek”ten ibaret olan istihdâm Türk edebiyatına uygun değildir ve uygulandığında ortaya zorluk çıkacağından Türk edebiyatına ait muhasssinâttan sayılmaması gerekir. Ona göre istihdâm: “bir sözün delâlet ettiği iki manayı birlikte kastetmekle her birini münasip olan yöne sarf etmek” ten ibarettir. Naci, bu sanatın çok uygulanan bir sanat olmadığını, ancak iyi uygulandığında ifadeye güzellik katacağını da belirtmektedir (Naci, 1308:10). Ancak, Naci’nin tercih ettiği istihdâm ve Türk edebiyatına uygun olmadığını belirttiği Arap edebiyatına mahsus zamirli istihdâm tarifi, Süleyman Paşa ve Mehmed Rifat’ın tariflerinde tercih edilmiştir. Naci’nin tarif ve kabulü Tahirü’l-Mevlevî tarafından da benimsenmiştir. Böylece, çok kullanılan bir sanat olmadığından dolayı belâgat kitaplarının çok azında yer almış olan istihdâm sanatı, kendisine yer veren belâgat kitaplarında da bir birlik içinde ele alınıp açıklanmamıştır.

Belâgat kitaplarında istihdâm

İstihdâm sanatı belâgat kitaplarının çoğunda yer almamakta, bazılarında da başka sanatlar anlatılırken temas edilip bahsedilen sanatın diğer bir adı olarak verilmektedir. Belâgat kitaplarının bedî' bölümünde konuşmayı söz ve mana yönünden güzelleştiren "muhassinât-ı lafziyye ve ma'neviye" adıyla iki grup edebî sanat geçmekte ve istihdâm sanatı bunlardan "ma'nevî muhassinât" içinde yer almaktadır.

İslâm dünyasında belâgat ilmi genellikle Sekkâkî (ö.1229)'nin *Miftâhu'l-ulûm*'undaki tasnife göre şekillendiğinden bu esere yazılan telhis, şerh, haşiye ve muhtasarlarda da aynı muhteva izlenmiştir. Bu eserin üçüncü kısmı *ilm-i bedî'* başlığı altında lafzî ve manevî sanatları anlatmakta, manevî sanatlar mutâbakat, mukâbele, müşâkele, mürâ'âtu'n-nazîr, leff ü neşr vd. sıralanmakta, ancak istihdâm bunlar arasında yer almamaktadır. Bu eserin özetinin şerhi olan Kazvinî'nin *el-Îzâh fî-ulûmi'l-belâga* adlı eserde ise istihdâm ayrıntılı olarak açıklanmış ve daha sonraki belâgat kitapları da bu kitaptaki tarif ve tasnife uymuşlardır. İstihdâm sanatı, taradığımız belâgat kitaplarından Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-Ulûm*, Ankaravî'nin *Miftâhu'l-Belâga*, Sa'îd Paşa'nın *Mîzânü'l-edeb*, Ahmed Cevdet Paşa'nın *Belâgat-i Osmâniyye*, Recâizâde Mahmud Ekrem'in *Ta'lîm-i Edebiyat*'ında geçmemektedir. Ahmed Reşîd'in *Nazariyyât-ı Edebiyye*'sinde ise sadece "cinâs-ı manevîye istihdâm da denilir" tarifinde geçmektedir. En ayrıntılı açıklama Muallim Naci'nin *İstîlâhât-ı Edebiyye*'sinde yapılmıştır.

1. Kazvinî (ö.1338), *el-Îzâh fî-ulûmi'l-belâga*

Bu kitapta istihdâm: "İki anlamı olan bir kelimenin kendisiyle bir anlamı, zamiriyle de diğer bir anlamı kastedilir veya kelimenin iki zamirinden her biriyle bir başka anlamı anlatılır" şeklinde tarif edilmiştir (1980:502 -Durmuş, 2001:335'ten).

2. Süleyman Paşa (ö.1892), *Mebâni'l-inşâ*

İstihdâm, iki manası olan bir lafzın bir manasının kendisiyle, diğerinin kendine ait zamirle kastedilmesi; ya da o lafzın kendisine dönen iki zamirinden biriyle bir manasının, diğeriyle öbür manasının kastedilmesidir. *Ayağa düş dilerse başa çıkmak - Anunla başa çıkdı câm-ı sahbâ* beytindeki ayağ lafzının birinci mısradaki pây karşıtı olan manası ve ikinci mısradaki şarap kadehi manası kastedilmiştir (1289:18)

3. Mehmed Rif'at (ö.1907), *Mecâmiü'l-edeb*¹

İstihdâm, iki manayı içeren bir lafzın bir manasını kendisiyle ve diğer manasını da ona ait zamirle söylemektir. *Ayağa düş dilerse başa çıkmak - Anınla başa çıkdı câm-ı sahbâ* beytinde ayağ lafzının birinci mısradaki ayak manası ve ikinci mısradaki "anınla" ile de şarap kadehi kask olunmuştur. (1308: 377)

¹ Mana sanatlarının dokuzuncu faslında "Telvîhât" başlığı altında: *Lafz ve ma'nâ cihetiyle ma'nâ-yı âhara işâret ederek maksadı parlak göstermege medâr olan (mugâlata-i ma'neviyye, tevriye, istihdâm, tevcîh, ta'rîz, telvîh, remz) gibi şeyler telvîhâtdan olup ber-vech-i âtî beyân olunur*" denilmiş ve istihdâm ikinci sırada anlatılmıştır.

4. Muallim Naci (ö.1893) *Istılâhât-ı Edebiyye*

İstihdâm: Bir lafzın delâlet ettiği iki manayı birlikte kastederek her birini münasip olan yöne sarfetmektir. Aşağıdaki kıtada “açıldı” fiili bu üslûp üzere söylenmiştir: *Bahâr irdi açıldı sevdiğim hem fasl-ı dey hem gül – Biri sahn-ı gülistandan biri sahn-ı gülistanda; Çıkup birlikde gül-zârı temâşâ itsen olmaz mı – Gül anda bülbül anda cümle âsâr-ı bahâr anda* “açılmak” masdarı hem uzaklaşma hem de gül açılmak manasına geldiğinden kıtadaki “açıldı” fiilinden “uzaklaştı ve gül açıldı” manaları birlikte kastolunarak birinci mana münâsibi olan “bahar”a, ikinci mana aynı şekilde münâsibi olan “gül”e sarfedilmiştir. Şu hâlde beyitten: “Sevdiğim! Bahâr mevsiminin girmesiyle kış mevsimi gülistandan uzaklaştı; gül ise gülistanda açıldı” anlamı çıkarılır.

İstihdâma bazı edipler “sarfu’l-hızâne” adını vermişlerdir. Arap edebiyatı kitaplarında açıklandığı üzere “iki manası olan bir sözle ilk önce manalarının birini kastedip, daha sonra o söze dönen zamirle diğer manasını kastetmek veya o söze dönen iki zamirden biriyle bir manasını diğeriyle diğer manasını kastetmek”ten ibaret olan istihdâmın Türk edebiyatında uygulanması dilin şîvesine aykırılık sebebiyle hemen hiç yakışık almamaktadır. Uygulandığında da ortaya çıkan zorluktan dolayı anlamın zorlaşacağı açık olduğundan bu tarife uyan istihdâmın Türk edebiyatına ait muhassinâttan sayılmaması gerekir. Biz istihdâm dediğimizde yukarıda gösterilen “bir sözün delâlet ettiği iki manayı birlikte kastetmekle her birini münasip olan yöne sarf etmek” anlamını kastederiz. İstihdâmın bu türüsü *istihdâmu’l-muzmer* ünvanına karşılık verilen *istihdâmu’l-muzher* adıyla Arap edebiyatında da vardır. Yukarıda söylendiği üzere *istihdâm-ı muzmer* veya *istihdâm-ı zamîr* denilen sanatın Türk edebiyatında müteber olamaması sebebiyle durum bir türe münhasır kalmakta ve biz de ona sadece *istihdâm* demekle yetinmekteyiz. İstihdâm çok uygulanan bir sanat olmamakla beraber iyi uygulandığı takdirde ifadeye güzellik katar. (1307:8-10)

5. Ahmed Reşîd (ö.1956), *Nazariyyât-ı Edebiyye*

Bu kitapta istihdâm yer almamakla birlikte, tecnîse ait bölümde: “*Tecnîsin en yüksek şekli, iki manalı bir kelimenin aynı cümlede her iki manasıyla da kullanılabilmesi diye tarif edilir. Bu tür tecnisi diğlerinden ayırmak için buna mevkiine göre cinâs-ı manevî, mugâlata-i ma’nevîye, istihdâm adları verilmiştir*” denilerek istihdâmın bu iki sanatla aynı olduğuna işaret edilmiştir. (1328:262)

6. Tahirü’l-Mevlevî (ö.1951), *Edebiyat Lügati*

İstihdâm: Çeşitli manaları olan bir kelimenin her manasına münasip kelime getirmektir. *Canavar vurduğunu saçma ile söylerdi – Sözü de attığı da avcımızın saçma idi* beytindeki saçma: kurşunun ufağı demek olmakla beraber manasız söz manasına da gelir. Misalin birinci mısraında zikredilen bu kelimenin her iki manasına münasip olarak ikinci mısraında “söz” ve “attığı” lafızları getirilerek avcımızın hem sözü hem de attığı saçma idi denilerek istihdâm sanatı yapılmıştır. (1936:57)

Belâgat kitaplarının tarif ve tasnifleri

Kazvinî: <i>el-İzâh fî-ulûmi'l-belâga</i>	İstihdâm: “İki anlamı olan bir kelimenin kendisiyle bir anlamı, zamiriyle de diğer bir anlamı kastedilir veya kelimenin iki zamirinden her biriyle bir başka anlamı anlatılır.”(s.502)
Süleyman Paşa, <i>Mebâni'l-inşâ</i>	İstihdâm, bir lafzın iki ma'nâsı olup biri kendüyle murâd ve biri kendüye 'âid zamîr ile murâd olunmak veyâhûd o lafzın kendüye râci' iki zamiri olup biriyle bir ma'nâsı ve biriyle âhar ma'nâsı kâsd u irâde kılınmaktır. Hayâlînin: “Ayağa düş dilersen başa çıkmak - Anunla başa çıkdı câm-ı sahbâ” beytinde vâki' ayağ lafzının mısra'-ı evvelde pây mukâbili olan ma'nâsı ve mısra'-ı sâni'de ayağ-ı mey maksûddur (II/18)
Mehmed Rif'at, <i>Mecâmiü'l-edeb</i>	İstihdâm, ma'neyeyni mutazammın olan bir lafzın bir ma'nâsını kendiyile ve diğer ma'nâsını ana 'âid zamîr ile edâ itmekdir. Hayâlînin: “Ayağa düş dilersen başa çıkmak - Anınla başa çıkdı câm-ı sahbâ” beytinde ayağa lafzının mısra'-ı evvelde ayak ma'nâsı ve mısra'-ı sâni'deki “anınla” ile de ayağ-ı mey olan kadeh kâsd olunmuşdur. Arabîden üstâd-ı muhterem Şeyh Tâhir Efendinin Bed'îyyesinde vâki': <i>Nûru'r-rebî'î zehâ min nûri tal'atîhi - İz bâne fîhi fe-celâ gayhebe'z-zulemi</i> beytinde <i>rebî'</i> ile fasl-ı bahâr ve <i>fîhi</i> zamiriyle de Cenâb--ı Fahr-i 'Âlemin doğdukları şehri mübârek kâsd olunmuşdur. (s.377)
Muallim Naci: <i>İstîlâhât-ı Edebiyye</i>	İstihdâm: Bir lafzın delâlet ettiği iki ma'nâyı ma'an irâde ile her birini münâsib olan cihete sarf etmektedir. Kıt'a-i âtiyyede (açıldı) fi'li bu üslûb üzere irâd olunmuşdur: “Bahâr irdi açıldı sevdiğim hem fasl-ı dey hem gül - Biri sahn-ı gülistandan biri sahn-ı gülistanda; Çıkup birlikde gül-zârı temâşâ itsen olmaz mı - Gül anda bülbül anda cümle âsâr-ı bahâr anda” (açılmak) masdarı hem (tebâ'ud) hem de (şüküften) ma'nâsına geldiği cihetle kıt'adaki (açıldı) fi'linden “tebâ'ud etdi” “şüküfte oldu” ma'nâları ma'an kâsd olunarak ma'nâ-yı evvel münâsibi olan (fasl-ı dey)e, ma'nâ-yı sâni' kezâlik münâsibi olan (gül)e sarf edilmişdir. Şu hâlde beytten “Sevdiğim! Mevsim-i bahârın hulûliyle fasl-ı şitâ sahn-ı gülistandan tebâ'ud etdi. Gül ise sahn-ı gülistanda şüküfte oldu” meali istihrâc olunur. Bu istihdâma ba'zı üdebâ (sarfu'l-hızâne) nâmını vermişlerdir. Edebiyât-ı Arabiyye kitâblarında ta'rîf olunduğu üzere “iki ma'nâsı olan bir lafz ile evvel emrde ma'nâlarının birini murâd idüp ba'dehu o lafza râci' olan zamir ile diğer ma'nâsını kâsd etmek veya o lafza râci' olan iki zamirden biriyle bir ma'nâsını diğeriyle de diğer ma'nâsını irâde eylemek”den 'ibâret bulunan istihdâmın edebiyât-ı Türkiyyede icrâsı mugâyeret-i şive-i lisân icâb-ı tabîisince hemân hiç yakışık almamakda olduğu gibi suret-i icrasındaki tekellüfe nazaran fehmi tas'îb edeceği dahi âşikâr bulunduğundan bu ta'rîfe mutâbık olan istihdâmın edebiyât-ı Türkiyyeye müte'allik muhasssinâtdan 'addolunmaması lâzım gelir. Biz (istihdâm) dediğimiz vakt bâlâda gösterilen “bir lafzın delâlet ettiği iki ma'nâyı ma'an irâde ile her birini münâsib olan cihete sarf etmek” mefhumunu kâsd ederiz. İstihdâmın bu dürlüsü (istihdâm-ı muzmer) 'unvânına mukâbil verilen (istihdâm-ı muzher) nâmıyla edebiyât-ı Arabiyyede dahi mevcûddur. Yukarıda ifâde olunduğu üzere (istihdâm-ı muzmer) veya (istihdâm-ı zamir) denilen san'at edebiyât-ı Türkiyyede mu'teber olamayacağına mebni keyfiyyet bir nev'e münhasır kalacağından biz ana sadece (istihdâm) demekle iktifâ eyleyiz. İstihdâm kesîr-ü'l-icrâ bir san'at olmamakla berâber hüsn-i icrâsı hâlinde letâfet-bahş-ı kelâm olur. (s.8-10)

Ahmed Reşid: <i>Nazariyyât-ı Edebiyye</i>	Tecnîsin en yüksek şekli olan iki mânâlı bir kelimenin aynı cümlede her iki mânâsıyla da kullanılabilmesine mevkiine göre cinâs-ı manevî, mugâlata-i ma'neviye, istihdâm adları verilmiştir. (s.262)
Tahir el-Mevlevî: <i>Edebiyat Lügati</i>	İstihdâm: Müteaddid manaları olan bir kelimenin her manasına münâsib kelime îrâd etmektir. <i>Canavar vurduğunu saçma ile söylerdi – Sözü de attığı da avcımızın saçma idi</i> beytindeki saçma:kurşunun ufağı demek olmakla beraber manasız söz manasına da gelir. Misâlin birinci mısraında zikredilen bu kelimenin her iki manasına münâsib olarak ikinci mısra da “sözü” ve “attığı” lafızları getirilmiş, avcımızın hem sözü hem de attığı saçma idi denilerek istihdâm sanatı yapılmıştır. (s.57)

Sonuç

Bu çalışmada incelenen 11 belâgat kitabının beşinde istihdâm sanatı açıklanmış, birinde ise başka bir sanatla ilgi kurularak sadece adı anılmıştır. Bu sanatın açıklandığı beş kitaptan ilki olan *el-Îzâh*, belâgat âlimlerinin çoğunun referans aldığı Arapça bir kitap olup, sonraki dört kitap ise Osmanlı sahasında Tanzimat sonrası döneme aittir. Taradığımız kitaplardan içinde istihdâm sanatının geçmediği altı kitabın biri 17.yy, diğerleri ise Tanzimat sonrası döneme aittir.

İstidâm sanatının tarif ve tasnifinin yer aldığı beş eserden hareketle bu sanat hakkında ilk bakışta kesin ve net bir bilgi edinilmese de, Muallim Naci'nin izahatı bu sanatın daha iyi anlaşılmasını sağlamış görünmektedir. En eski kaynak olan Kazvinî'nin *el-Îzâh*'ına göre istihdâm, iki anlamı bulunan bir kelimenin kendisiyle bir anlamının, zamiriyle de diğer bir anlamının kastedilmesi, ya da kelimenin iki zamirinden her biriyle bir başka anlamının anlatılmasıdır. Bu tarife göre istihdâm genellikle zamirle kullanılan bir sanat olup, Naci'nin tespitine göre ise bu şekliyle bu sanatın Türk edebiyatında uygulanması yakışık almaz ve müşkilâta da sebep olur. Uygulandığında ise ortaya çıkan zorluklar sebebiyle anlam zorlaşır. Zengin bir zamir sistemine sahip Arap dili ve edebiyatına göre gelişip yerleşmiş bu sanatın, Türkçe'nin lisanî özellikleri ve şive farklılıkları ile uyuşmaması tabiidir. Bu sanatın, Türk edebiyatında Arap edebiyatındaki şekli ile aynen uygulanamamasının bir sebebi de, dilin şivesindeki aykırılığın tabîi bir gereğidir. Dolayısıyla, Türk edebiyatında uygulanabilecek istihdâm sanatı, belâgat kitaplarının çoğunun benimsediği: “*bir sözün delâlet ettiği iki manayı birlikte kastederek her birini münasip olan yöne sarf etmek*” anlamındaki istihdâmdır. Taradığımız kitaplardan edindiğimiz intibaa göre istihdâm sanatı çok uygulanan bir sanat olmayıp, bu da bu sanatın büyük ölçüde Türk dili ve edebiyatında dil ve şive şartlarından dolayı temel bir sanat olarak yerleşemediğinin bir göstergesidir. Öte yandan Muallim Naci'nin Türk edebiyatında uygulanamayacağını söylediği istihdâmın zamirli şeklinin, Türk belâgatçilerden Süleyman Paşa ve Mehmed Rifat'ın tariflerinde bulunması bu konuda yerli kitaplarda da bir birlik olmadığını göstermektedir.

Kaynakça

- Ahmed Cevdet Paşa, Belâgat-i Osmâniyye, Şirket-i Mürettibiye Matbaası, İstanbul 1323.
- Ahmed Reşid (Rey), Nazariyyât-ı Edebiyye, İstanbul 1328.
- Ankaravi, İsmâîl Rusûhî, *Miftâh-ül-Belâga ve Misbâhu'l-fesâha*, Tasvîr-i Efkâr Matbaası, İstanbul 1284.
- Coşkun, Menderes, *Tevriye ve Çeşitleri Üzerine Düşünceler*, Turkish Studies, V. 2/4 Fall 2007, s.248-261.
- Kazvinî, Celâlüddîn el-Hatîb Muhammed b. Abdirrahmân, *el-Îzâh fî-Ulûmi'l-Belâga* (nşr. M. Abdülmün'im el-Hafâcî), Kahire 1400/1980.
- Olgun, Tahir (el-Mevlevî), Edebiyat Lügati, Âsâr-ı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, İstanbul 1936.
- Mekmed Rif'at, *Mecâmiü'l-edeb*, İstanbul 1308.
- Muallim Naci, İstilahat-ı Edebiyye, (A.Asadoryan) Şirket-i Mürettibiye Matbaası, İstanbul 1307.
- Recâizâde Mahmud Ekrem, Ta'lîm-i Edebiyyât, Mihran Matbaası, İstanbul 1299.
- Said Paşa, Mîzânü'l-Edeb, İstanbul 1305.
- Saraç, M.A.Yekta, *Osmanlı Döneminde Belâgat Çalışmaları*, *Journal of Turkish Studies* (Harv. Ü), v.27-4, 2004.
- Saraç, M.A.Yekta, *Edebî Sanat Terimlerinin Türkçe Karşılıkları Üzerine*, TDED, C.32, s.131-147, 2004.
- Sekkâkî, *Miftâhu'l-Ulûm*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1987.
- Süleyman Paşa, *Mebâni'l-İnşâ* II, Mekteb-i Fünûn-ı Harbiyye-i Hazret-i Şâhâne Matbaası, İstanbul 1289.